

LÁTENCIA ÉS MOBILIZÁLHATÓSÁG

1993 elején felmérést készítettünk antiszemita előítéletek meglétéről, illetve erősségéről a mai magyar egyetemi és főiskolai hallgatók — azaz a jövőbeni társadalmi elit — körében.¹

Felmérésünk fő célja annak megállapítása volt, hogy a mai magyar egyetemisták mekkora hányada antiszemita. Az antiszemitizmus erősségét — más vizsgálatokhoz hasonlóan (Bergmann—Erb 1991a: 50–57) — három független skálába sorolt 42 itemmel kapcsolatos állásfoglalások alapján mértük. Az első skálán az előítéletek kognitív oldalát — az előítéletes sztereotipizálást —, a második skálán az affektív oldalát — az előítéletek érzelmi telítettségét — és a harmadikon a konatív oldalát, azaz az előítéleteken alapuló diszkriminációs készséget próbáltuk mérni.² A mérési eredmények alapján négy jól elkülönülő csoportot kaptunk. Az első csoport tagjai (a megkérdezettek 43%-a) mindhárom skálán az átlag alatti pontszámot érték el, ezért ezt a csoportot a nem-antiszemita csoportjának tekinthetjük.³ A megkérdezettek második legnagyobb csoportja (32%) az átlagnál magasabb pontszámot ért el az előítéletes sztereotipizálást mérő skálán, az átlagnál megfelelő pontszámot az előítéletek érzelmi telítettségét mérő skálán, és az átlagnál alacsonyabbat a diszkriminációs készséget mérő skálán. Ezt a csoportot az antiszemitizmusra hajlamos személyek csoportjának neveztük. A következő csoport, amelyet a megkérdezettek 18 százaléka alkotott, mind a három skálán az átlagnál valamivel magasabb pontszámot ért el, ezért ezt a csoportot az antiszemita csoportjának neveztük. Végül a megkérdezettek 7 százaléka mindhárom skálán az átlagnál jóval magasabb pontszámot ért el, így ezt a csoportot tekinthetjük az antiszemita kemény magnak a mai magyar egyetemisták között.

Ezeket a mérési eredményeket azonban csak akkor tekinthetjük érvényesnek, ha bizonyítani tudjuk, hogy a megkérdezettek nagy többsége nem rejtette el valódi véleményét a megkérdezés során.

Az etnikai előítéletek — és elsősorban az antiszemitizmus — mérésére vállalkozó kutatások eredményeit ugyanis gyakran fogadja kétely. Egyes kutatási tapasztalatok valóban arra mutatnak, hogy a megkérdezettek, amikor olyan kényes témáról kell véleményt nyilvánítaniuk, mint az antiszemitizmus, gyakran kitérnek a válaszadás elől, vagy pedig nem azt mondják, amit valóban gondolnak, hanem olyan véleményeket hangoztatnak, amelyeket a társadalmi konszenzus által szentesítettnek vélnek.⁴ Még olyan társadalmakban is, ahol semmi sem korlátozza a véleménynyilvánítás szabadságát, bizonyos vélemények nyílt kifejezésre juttatása erős társadalmi vagy politikai tabukba ütközik, és ezért a társadalom tagjainak egy része az illető vélemény kinyilvánításának társadalmi és pszichológiai kockázataitól tartva az intim kommunikációs helyzeteken kívül kerüli valódi nézeteinek vállalását. Többek között az ilyen esetekben szokás látenciáról beszélni.⁵

A látenciával foglalkozó irodalom (Bergmann—Erb 1986; 1991b; Bellers 1990; Silbermann—Sallen 1976) — Luhmann (1984: 458) definícióit követve — a látenciának két fajtáját különbözteti meg. Kommunikatív vagy funkcionális látenciáról beszélnek akkor, ha a kommunikációban részt vevők a társadalmi tabuk nyomásának engedve elrejtik valódi véleményüket. Más esetekben viszont a véleménynyilvánítástól való tartózkodás annak a következménye, hogy a megkérdezetteknek valóban nincs véleményük a szóban forgó kérdésről, többnyire azért, mert a probléma látóköriükön, érdeklődésükön kívül esik, nem áll a rendelkezésükre elegendő információ és megfelelő tudás bármilyen vélemény kialakításához, de ennek megszerzésére nem is töreksenek. A látenciának ezt a formáját tudati vagy ténybeli látenciának nevezik.

A felmérésünk során megkérdezettek válaszait mindkét látencia befolyásolhatta. Az antiszemiták nyilván tudják, hogy ma Magyarországon nem legitim dolog antiszemita nézetek nyílt hangoztatása. És a fiatal generációk tagjai között nyilván sokan vannak olyanok, akik — éppen a zsidósággal kapcsolatos kérdéseket évtizedek óta övező kommunikációs tabu miatt — nem rendelkeznek a kérdés szempontjából releváns mérhető attitűdökkel. Ezért mindenképpen meg kell vizsgálnunk, hogy mérési eredményeinket nem torzította-e el a látencia érvényesülése.

Első lépésben azokat vetettük vizsgálat alá, akik nem válaszoltak az antiszemitizmus mérésére szolgáló kérdésekre, illetve a „nem tudom” válasszal tértek ki az állásfoglalás elől.

1. táblázat

A válaszmegtagadás (NV) és a „nem tudom” (NT) válaszok aránya a 42 skála itemre (a megkérdezettek százalékában)

nincs NT–NV	33
kevesebb mint 10% NT–NV	36
10–20% NT–NV	15
20–30% NT–NV	7
30–40% NT–NV	5
több mint 40% NT–NV	4

A megkérdezetteknek tehát 16 százaléka tért ki az antiszemitizmust mérő kérdések több mint 20 százalékának — azaz több mint 8 kérdésnek — a megválaszolása elől. Ez a csoport társadalmi-demográfiai jellemzőit tekintve nem homogén. Csak a több mint 12 kérdés elől kitérők csoportja különbözik a többitől: az ő körükben szignifikánsan nagyobb az alacsonyabb státusú családból származó hallgatók aránya, kisebb a legmagasabb státusúaké (Sig T=.03), és szignifikánsan több közöttük a vidéki egyetemekre járók száma.

Ez az eredmény több hipotézist is megenged. Kiindulhatunk abból, hogy elsősorban ténybeli látenciával van dolgunk: az alacsonyabb státusúak és a vidéki egyetemek hallgatói közül azért térnek ki többen a válaszadás elől, mert valóban nincs véleményük a feltett kérdésekről, hiszen a zsidósággal kapcsolatos kérdések elsősorban a magasabb státusú rétegekben illetve Budapesten vetődnek fel inkább. A

kapott eredménnyel azonban az a hipotézis is összeegyeztethető, hogy a zsidósággal kapcsolatos attitűdök valójában nem különböznek a vizsgált csoportokban, de a magasabb státusúak és a budapesti egyetemisták jobban ismerik a konform válaszokat, és ezért nem kényszerülnek arra, hogy valódi nézeteiket a válaszdadás megtagadásával leplezzék. Ahhoz tehát, hogy megállapíthassuk, vajon a válaszdadás elől kitérők között mekkora azok aránya, akiket rosszul soroltunk be az antiszemitizmus skálán, mindenképpen meg kell becsülni a ténybeli és a kommunikatív látencia terjedelmét.

A felmérés egyes adatai eleve arra mutattak, hogy a válaszdadás elől kitérők között többségben vannak azok, akik úgy vélték, nem tudnak válaszolni a feltett kérdésekre. Erre mutatott az, hogy a véleménynyilvánítástól való tartózkodás a 42 skálaváltozó közül csak 20 változó esetében volt magasabb, mint 10 százalék, és ezek közül a legtöbb (11) egyes tulajdonságoknak a zsidókra jellemző vagy nem jellemző voltát firtatta. A kemény antiszemita kijelentések esetében viszont a válaszmegtagadás és a „nem tudom” válaszok aránya rendszerint kisebb volt 10 százaléknál. A válaszdadás elől különféle mértékben kitérő csoportok jellemzőinek elemzése során az is kiderült, hogy a csoportok között nincs szignifikáns különbség a xenofóbia, a deviáns csoportokkal szembeni intolerancia és a többi — mint vizsgálatunk kimutatta — az antiszemitizmussal oksági összefüggésben álló attitűd erősségét illetően, tehát valószínű, hogy a látencia oka a többség esetében nem az antiszemita attitűd leplezése.

A látencia mérésére azonban egy ennél pontosabb eredményeket ígérő eljárást is elvégeztünk. Kérdőívünk tartalmazott három olyan kérdést, amelyekkel eleve a látencia fokát és fajtáját szándékoztunk mérni.⁶

2. táblázat

*A látenciaitemekkel való egyetértés
(a megkérdezettek százalékában)*

	igaznak tartja	nem tartja igaznak	NT–NV
– amit a zsidókról gondolok, nem mondom el akárkinek (1)	25	72	3
– azt hiszem, sokan nem merik nyíltan elmondani, hogy mit gondolnak a zsidókról (2)	68	24	8
– ha az ember rosszat mond egy zsidóról, mindjárt antiszemitának bélyegzik (3)	52	43	5

Az elemzés első lépéseként a három kérdésre adott válaszokból látencia-indexet alakítottunk ki. Azok, akik mindhárom kijelentést igaznak tartották, az indexen 3 pontot, akik egyiket sem, 0 pontot kaptak. Az index a következőképpen alakult:

3. táblázat

A látencia-index

(a megkérdezettek százalékában)

egyik állítás sem igaz	16
egy állítás igaz	35
két állítás igaz	37
három állítás igaz	12

Ezután azt vizsgáltuk meg, hogyan oszlik meg a skála-itemekre való válaszadási hajlandóság a látencia-index szerint.

4. táblázat

A skála-itemekre való válaszadási hajlandóság megoszlása a látencia-index szerint

(a megkérdezettek százalékában)

	<20% NT-NV	>20% NT-NV
egyik állítás sem igaz	13	27
egy állítás igaz	34	44
két állítás igaz	40	23
három állítás igaz	13	6
Index-pontszám	153	108

Az elemzés tehát azzal az első látásra meglepő eredménnyel járt, hogy azok, akik a skála-itemek több mint 20 százaléka esetében kitértek a válaszadás elől, alacsonyabb pontszámot értek el a látencia-indexen, mint azok, akik az antiszemitizmus mérésére feltett kérdések több mint 80 százalékára válaszoltak. Ez az eredmény arra mutat, hogy a véleménynyilvánítástól tartózkodók többsége (kb. 70%-a) nem a kommunikációs tabuk nyomásának engedelmeskedett, azaz nem próbálta meg leplezni valódi véleményét, hanem úgy ítélte meg, hogy valóban nem tud választ adni a feltett kérdésekre. A maradék 30 százalékkal (a teljes minta kb. 5%-ával) kapcsolatban viszont nem alaptalan az a feltételezés, hogy esetükben kommunikációs látenciával van dolgunk.⁷

A látencia-elemzés eredménye egy másik problémát is felvet. Azok az álláspontok, amelyek a megkérdezettek konform válaszadásra való hajlandóságára hivatkoznak, kétségbe vonják az előítéleteket — és különösen az antiszemita előítéleteket — mérő empirikus kutatások validitását, a kikérdezési helyzetet is olyan kommunikációs szituációnak tekintik, amelyben a nyilvános kommunikációban követett szabályok — és ezzel a nyílt véleménynyilvánítást befolyásoló tabuk — érvényesülnek. Ezzel szemben például Bergmann és Erb kutatási eredményei, azt mutatják, hogy bár a megkérdezettek tudatában vannak a nyilvános kommunikáció közegében működő tabuknak, de a négy szemközti és anonim interjúhelyzetben való véleménynyilvánítás során jelentős részük figyelmen kívül hagyja őket (Bergmann—Erb 1991a: 280). A mi látén-

cia-elemzésünk eredményei is inkább ezt mutatják — legalábbis a válaszadást elkerülő csoportját illetően. Ahhoz azonban, hogy a megkérdezettek teljes körére nézve is levonhassunk következtetéseket, azokat is be kell vonnunk a vizsgálatba, akik nem tértek ki az állásfoglalás elől. Lehetséges ugyanis, hogy a megkérdezettek nagy része nem a válaszadás elől való kitéréssel alkalmazkodott a kommunikációs tabukhoz, hanem valódi véleményének elleplezésével és konform válaszadással.

Mint láttuk, a látenciát három olyan kijelentéssel mértük, amelyek egyidejű elfogadása a zsidókkal szembeni negatív attitűdök meglétét jelzi. Feltételezhetjük tehát, hogy azok, akik a skála-temekkel kapcsolatos állásfoglalásaik alapján a nem-antiszemita csoportba kerültek, de igen magas pontszámot értek el a látencia-indexen, a skála-kérdések megválaszolásakor nem valódi véleményüket juttatták kifejezésre. Ha ennek a csoportnak a létszáma nagy, az valóban kétséggé teheti mérési eredményeinket.

A véleménynyilvánítás elől kitérők csoportjában, mint láttuk, körülbelül 30 százalék volt azok aránya, akik valószínűleg valódi attitűdjeik leplezésére választották a tartalmas válaszok megtagadását. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy ezzel, az egész minta hozzávetőleg 5 százalékát kitevő csoporttal azonnal korrigálnunk kellene mérési eredményeinket — azaz ennyivel kellene növelnünk az antiszemiták mért arányát. Az antiszemitizmus mérésére szolgáló skálák kialakításakor ugyanis a válaszhiany az adott kérdés esetében az egyetértő és az elutasító válasz közötti középértéken vettük számításba, tehát értékes válaszként kezeltük. Így azok is, akik viszonylag sokszor tértek ki a válasz elől, kitérő válaszaik megoszlása és „tartalmas” válaszaik alapján bekerültek valamelyik csoportba.⁸ A helytelen csoportbesorolás gyanúját az antiszemiták számarányának mérésekor azok esetében kell megvizsgálnunk, akik sok kérdésre nem adtak tartalmas választ, és a nem-antiszemiták csoportjába kerültek. Nos, a skála kérdések több mint 20 százalékának megválaszolása elől kitérők között ezek létszáma 22 fő, azaz az egész minta körülbelül 2 százaléka. Ebben a csoportban tehát maximum ennyi lehet a látens antiszemiták aránya.

A látencia-index alapján azonban mód nyílik a látens antiszemitizmus ennél pontosabb becslésére is. Első lépésben azt vizsgáltuk meg, hogy mekkora a látencia-temekkel való egyetértés az antiszemitizmus skálán elfoglalt hely szerint (5. táblázat).

5. táblázat

Az antiszemiták és nem-antiszemiták megoszlása látencia szerint
(százalékban)

Látencia-index	0	1	2	3	indexpont
nem-antiszemiták	18	41	33	8	131
antiszemitizmusra hajlamosak	18	35	37	10	139
antiszemiták	13	27	44	16	163
szélsőséges antiszemiták	3	27	41	29	196

A táblázatból olyan összefüggés olvasható ki, amelyet már a véleménynyilvánítás elől kitérők csoportjának vizsgálata során is megfigyeltünk. Ott azt láttuk, hogy a kitérést a válaszadás elől inkább a véleményhiány, mint a vélemény elleplezésének szándéka magyarázza, az 5. táblázat pedig azt mutatja, hogy a látencianyomás érzékelése az antiszemitizmus fokával együtt nő⁹. Ebből az következik, hogy a látencianyomás érzékelése nem vezetett a valódi vélemény eltitkolásához az interjúk során. Jóllehet minél antiszemitább valaki, annál inkább óvakodik attól, hogy nézeteit a nyilvános kommunikációban hangoztassa, de az interjúhelyzetben az antiszemiták többsége is valódi attitűdjeit nyilvánította ki. Ez azt jelenti, hogy a megkérdezettek nagy része az interjúhelyzetben nem a nyilvános kommunikációban érvényesnek tartott szabályokat követte, és így a valódi véleményüket leplezők aránya a mintában nem lehet túlságosan magas.

A látencia-index regresszió-elemzése során megmutatkozott az is, hogy milyen független okok határozzák meg a leginkább a látencianyomás érzékelését és a kommunikációs látenciára való hajlamot a vizsgált csoportban. A társadalmi-demográfiai változók közül egyik sem mutatott szignifikáns összefüggést a látencia-indexszel, de az antiszemitizmussal ok-okozati összefüggésben álló véleménynyalábok (faktorok) — xenofóbia, intolerancia a deviáns csoportokkal szemben, vallásosság, konzervatív nacionalizmus, cigányellenesség és antiliberalizmus — közül kettő, a xenofóbia és a cigányellenesség a kommunikációs látencia önálló meghatározójának mutatkozott.¹⁰ Ez az eredmény azokat az idézett amerikai vizsgálatokat igazolja, amelyek a faji előítéletesség és a kommunikációs látencia közötti erős kapcsolatra hívták fel a figyelmet.

Bár a látencia-index és az antiszemitizmus fokának összefüggéseiből az derült ki, hogy a megkérdezettek nagy része nem próbálta meg eltitkolni valódi attitűdjeit a felmérés során, azért nyilvánvalóan voltak olyanok, akik a válaszadás előli kitéréssel vagy konformnak vélt válaszokkal leplezni próbálták antiszemitizmusukat. Ennek a csoportnak a nagyságára az antiszemitizmus skála egyes csoportjainak — elsősorban a nem-antiszemitáknak — a látencia-ítemekkel kapcsolatos válaszaiból lehet következtetni.

A nem-antiszemiták csoportjából (N=427) 68 fő, azaz 16 százalék értett egyet egyszerre a két kijelentéssel, miszerint „...amit a zsidókról gondolok, nem mondom el akárkinek” és „...azt hiszem, sokan nem merik nyíltan elmondani, hogy mit gondolnak

a zsidókról". Ugyanebből a csoportból 42 fő (10%) nyilatkozott úgy, hogy nem mondja meg akárkinek, amit a zsidókról gondol, és egyben egyetértett azzal is, hogy „...ha az ember rosszat mond egy zsidóról, mindjárt antiszemitának bélyegzik”. És végül a nem-antiszemiták közül 35 fő (8%) értett egyet egyszerre mindhárom látencia-ítemmel. Ha abból indulunk ki, hogy azok, akik ilyen erősen érzékelik a látencianyomást, és ez egyben erősen befolyásolja véleménynyilvánítási hajlandóságukat, valószínűleg az interjú során is igyekeztek elrejtteni valódi attitűdjeiket, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy a minta minimum 3 és maximum 7 százalékát helytelenül soroltuk a nem-antiszemiták csoportjába, és ezeknek a személyeknek valódi véleményeik alapján valamelyik többé vagy kevésbé antiszemita csoportban lenne a helyük. Ez a számítás azonban valószínűleg felülbecsüli a rejtett antiszemiták tényleges számát. Láttuk ugyanis, hogy a megkérdezettek nagyobb része a látencianyomás érzékelése és interiorizálása ellenére az interjúhelyzetben valódi attitűdjeit nyilvánította ki. Ez minden bizonnyal nemcsak az antiszemitákra, hanem a nem-antiszemitákra is igaz. Ezért valószínűbbnek látszik az, hogy a nem-antiszemiták közé sorolt rejtett antiszemiták aránya nem lehet nagyobb, mint a nem-antiszemiták közötti „látencia-gyanúsak” fele. Ez pedig az egész minta 2–4 százalékát teszi ki, tehát legfeljebb ennyivel kell korrigálnunk az antiszemiták mért arányát a vizsgált csoportban.¹¹

A látencia-elemzés eredményei azonban nemcsak a mérési eredmények esetleges korrekciója miatt érdemesek figyelemre. Az antiszemitizmusról folytatott viták során két jellegzetes álláspont alakult ki arról, hogy kívánatos-e az antiszemitizmus kommunikációs tabu művoltának fenntartása. Az első — elterjedtebb — álláspont szerint az antiszemitizmus tabuvá tétele csak konzerválja, elmérgesíti az előítéleteket, és lehetetlenné teszi, hogy az antiszemitizmust elutasító nézetek nyílt vitában állítsák a maguk oldalára a nyilvánosságot (lásd például Tamás 1992: 169–171). A másik álláspont viszont amellett érvel, hogy a tabu jótékony hatású lehet, mert ha erős és tartós, akkor a társadalmi felejtés lassanként kiirtja a nyelvből és a gondolkodásból azokat a szimbólumokat és fogalmakat, amelyek az előítéletes tartalmakat hordozzák. Ezzel szemben az antiszemitizmusról folytatott „viták” életben tartják az előítéletességet, amennyiben megrögzítik, generációról generációra tovább adják és könnyen hozzáférhetővé teszik az antiszemitizmus szimbólumrendszerét (lásd Kovács M. 1993).

Ezt a vitát elméleti úton valószínűleg nem lehet eldönteni. Olyan helyzetben, amelyben egyébként is magas a faktikus látencia, azaz a „zsidókérdés” a társadalom viszonylag nagy része számára ismeretlen vagy csekély jelentőséggel bír, az antiszemitizmus kommunikációs tabujának fenntartása valóban hozzájárulhat a zsidóellenes előítéletek elhalványulásához. Olyan körülmények között viszont, amikor a „zsidókérdést” elsősorban kommunikációs tabu övezi, a „tiltás” fenntartása nem fog az antiszemitizmus elhalásához vezetni.¹²

Az egyetemisták között végzett felmérés alapján természetesen nem lehet képet alkotni arról, hogy Magyarországon, ahol közel negyven évig a „zsidókérdés” és az antiszemitizmus tabu témának számított, ma mekkora a kétféle látencia súlya az

egész felnőtt lakosságban. Az egyetemisták csoportja nyilvánvalóan különleges: a vizsgálatba bevontak családjainak viszonylag magas társadalmi státusa, a vizsgált csoport nagyvárosi koncentrációja és magas iskolázottsága valószínűvé teszi, hogy körükben a zsidósággal kapcsolatos kérdések, nézetek ismertebbek, mint általában. Ebben a csoportban, a válaszáadás előli kitérés adatainak elemzése alapján 12 százalékra tehető azok aránya, akikre ténybeli látencia jellemző.

Az előbbieken már láttuk, bár az egyetemisták többsége (72%) úgy nyilatkozott, hogy bárkinek nyíltan elmondja, amit a zsidókról gondol, de a látencianyomás érzékelése és a kommunikatív látencia az antiszemitizmus fokával együtt nő (a nem-antiszemisták 79 százaléka, az antiszemitizmusra hajlamosak 73 százaléka, az antiszemisták 70 százaléka és a szélsőségesen antiszemisták 45 százaléka mondta azt, hogy hajlandó nyíltan beszélni a zsidókról). Az egyetemisták azonban saját nyíltságukat nem tartják jellemzőnek a társadalom nagy részére: 68 százaléuk ugyanis úgy ítéli meg, hogy „sokan nem merik elmondani, amit a zsidókról gondolnak”. És minél antiszemistább valaki, annál inkább úgy véli, hogy a társadalom nagy része rejtegeti, amit valójában a zsidókról gondol (a „nyíltan beszélő” nem-antiszemisták 63 százaléka, az antiszemitizmusra hajlamosak 62 százaléka, az antiszemisták 70 százaléka és a szélsőséges antiszemisták 82 százaléka). Az egyetemisták között többségben lévő „nyíltan beszélők” tehát kisebbségben vélik magukat a társadalomban, és csupán a szélsőséges antiszemisták véleményét rejtegető többsége érzi úgy, hogy viselkedése megfelel annak, ahogy a társadalom többsége viselkedik.¹³

Ez az összefüggés fontos problémához vezet. A közvélemény-kutatók már régen felfigyeltek arra a jelenségre, hogy a közvélemény alakulásában nagy szerepe van annak, hogy a társadalom tagjainak többsége mit tart az uralkodó véleménynek. Az uralkodó véleményről kialakított becslés és a saját vélemény egybevetése komoly befolyással lehet a társadalom tagjainak véleménynyilvánítási készségére. A kisebbségi véleménytáborhoz való tartozás tudata különféle pszichológiai terheket róhat az egyénre, például annak mérlegelésére készítheti, hogy bizonyos körülmények között hangot adjon-e egyáltalán véleményének. Másfelől az sem közömbös, hogy mekkora az a csoport, amely többségben lévőnek érzi magát, és ezért nem látja okát, hogy véleményét rejtegetse. Így viszont adott esetben mozgósíthatja azokat, akik hasonló attitűdjeiket azok illegitim volta miatt addig nem merték nyíltan vállalni.¹⁴ Felvetődik tehát a kérdés, hogy a jövőbeni elit potenciális tagjai között mekkora azok aránya, akik nem-antiszemisták ugyan, de úgy látják, hogy attitűdjeik különböznek a társadalom jelentős részének attitűdjeitől, és ezért kérdéses, hogy egy antiszemita hullám esetleges nekilödulásakor hajlandók lesznek-e ellenállást tanúsítani. És — a másik oldalról — az antiszemisták mekkora hányada meri nyíltan vállalni nézeteit, azaz az antiszemita elit élcsapatának szerepét? Egyszóval: mekkora mozgósítható potenciállal rendelkezik az antiszemitizmus a mai egyetemisták körében?

A kérdés megválaszolására az a 13 elemből álló itemsor adott támpontot, amelyben az iránt érdeklődtünk, hogy az egyetemisták bizonyos véleményeket antiszemistának tartanak-e, vagy sem. A válaszok a következőképpen alakultak.

6. táblázat

Ön szerint antiszemita-e az, ...

(a megkérdezettek százalékában)

	antiszemita	nem-antiszemita	NT-NV
(1) aki számon tartja, hogy környezetében kik zsidók	9	89	2
(2) aki a Magyarországon élő zsidókat nem tekinti magyarnak	56	37	7
(3) aki nem lépne házasságra zsidóval	40	56	4
(4) aki korlátozni akarja a zsidók arányszámát egyes foglalkozási csoportokban	77	20	3
(5) aki szerint a zsidók semmilyen körülmények között nem válhatnak teljesen magyarrá	73	24	3
(6) aki szerint a zsidók önálló nemzeti kisebbséget alkotnak	13	80	7
(7) aki szerint a zsidóknak felismerhető tulajdonságaik vannak	11	87	2
(8) aki úgy véli, hogy a mai zsidókra is hárulnak felelősség Krisztus meggyilkolásáért	44	42	14
(9) aki szerint jobb lenne, ha a zsidók külföldre távoznának	90	8	2
(10) aki szerint a zsidók elkülönült társadalmi érdekcsoportot alkotnak	32	60	8
(11) aki azt mondja, hogy a zsidók az üldöztetések miatt már nem képesek beilleszkedni a magyar társadalomba	27	64	9
(12) aki azt mondja, hogy a zsidókkal szemben sem követtek el nagyobb bűnöket, mint az elmúlt negyven év üldözötteivel szemben	19	71	10
(13) aki szerint a zsidók felelősek a kommunizmus magyarországi uralmáért	56	34	10

A válaszokból meglepő kép bontakozik ki. Úgy látszik, hogy a magyar egyetemisták jelentős része — sokkal többen, mint amennyien antiszemitának mutatkoztak — kifejezetten antiszemita állításokat sem tart antiszemitának: a megkérdezettek 56 százaléka szerint a 13 itemnek több mint a fele nem antiszemita.

7. táblázat

*Az antiszemita itemek száma a megkérdezettek szerint
(a megkérdezettek százalékában)*

0–3 item nem antiszemita	9
4–6 item nem antiszemita	35
7–9 item nem antiszemita	38
10–13 item nem antiszemita	18

Az eredményt magyarázhatja az a látencia körébe tartozó jelenség, hogy azok, akik olyan nézeteket vallanak, amelyeket megítélésük szerint a közvélemény illegitimnek tekint, a kognitív disszonancia oldására alkalmas közbülső véleményeket hangoztatnak (lásd Angelusz 1992: 100) — ez esetben nem-antiszemitának nyilvánítva antiszemita véleményeket. De magyarázhatja megfigyelésünket az is, hogy a magyar egyetemisták széles körében bizonyos, többségük által egyébként elutasított, antiszemita nézetek nem minősülnek antiszemitának.

Ha összevetjük a megkérdezettek saját álláspontját és azt, hogy mit tartanak antiszemitizmusnak, azt látjuk, hogy vannak olyan álláspontok, amelyeket a megkérdezettek nagy többsége elutasított, és egyben antiszemitának is tekintett. Ezek közé tartozott például a numerus clausus kívánatos volta az egyes foglalkozási csoportokban, a zsidók emigrációjának ösztönzése, az az állítás, amely szerint a zsidók soha sem válhatnak magyarokká és amely szerint a magyar zsidók nem igazi magyarok.

Volt azonban az antiszemita tartalmú attitűdöknek egy olyan csoportja, amelyet a megkérdezettek nagy része elutasított ugyan, de nem tekintett antiszemitának. Az interjúalanyoknak csak 6 százaléka jelentette ki, hogy nem házasodna össze zsidóval, de a megkérdezetteknek valamivel több mint a fele úgy vélte, hogy a vegyesházasság elutasítása nem antiszemitizmus. A többség nem értett egyet azzal az állítással, miszerint a zsidók máig sem illeszkedtek be a magyar társadalomba, de kétharmaduk úgy vélekedett, hogy nem antiszemita, aki azt állítja, hogy az üldöztetések miatt a zsidók képtelenek a beilleszkedésre. A megkérdezettek 70 százaléka nem értett egyet azzal, hogy „amit a zsidók az ötvenes években a magyarok ellen tettek, semmivel sem volt jobb, mint amit a második világháború alatt velük csináltak”, viszont 71 százalékuk szerint nem antiszemita az a vélekedés, miszerint a zsidók ellen sem követtek el nagyobb bűnöket, mint a kommunista rendszer üldöztötteivel szemben.

Végül pedig volt az attitűdöknek egy olyan csoportja, amely a hagyományos magyar asszimilációs-filoszemita paradigma értelmében antiszemitának minősül, de a megkérdezettek jelentős része osztja, és egyben nem tartja antiszemitának őket. Ezek közé tartozik mindenekelőtt a zsidók külsoportként való felfogása, a zsidók zsidóként való azonosítása a hétköznapi interakciók során, valamint a zsidók önálló nemzeti kisebbségnek minősítése.

Kétségtelen, hogy az állítássor, amellyel kapcsolatban a megkérdezettek állásfoglalását kértük, eltérő mértékben antiszemita és eltérő kontextusokban más-más jelentéssel bíró kijelentésekből áll. Az az állítás például, hogy a zsidók önálló nemzeti

kisebbséget alkotnak, nem minősül antiszemitának azok körében, akik nem az asszimilációt tartják a diaszpórában élő zsidóság kívánatos útjának. A vegyesházasság elutasítását nemcsak antiszemitizmus motiválhatja, hanem mély vallásosság is, és zsidó oldalról is hangzottak már azt a véleményt, miszerint a Magyarországon élő zsidók számára nagy nehézségeket jelenthet a maradéktalan beilleszkedés abba a társadalomba, amelynek egy része aktívan részt vett a zsidók üldözésében a világháborús években, többsége pedig passzívan szemlélte a zsidók elhurcolását. Érdemes tehát megvizsgálni, hogy milyen mögöttes tartalmak húzódnak meg egyes vélemények antiszemitának vagy nem-antiszemitának nyilvánítása mögött.

Az elemzés első lépéseként főkomponens-elemzés segítségével azt vizsgáltuk, hogy a kérdésünkre kapott 13 válasz közül melyek „tartoznak össze”, melyek képeznek olyan véleménynyalábokat, amelyek mögött valamilyen közös tartalom fedezhető fel. Az első főkomponensen 5 item állt össze egy véleménynyalábbá: a legismertebb antiszemita sztereotípiák (a mai zsidók is felelősek Krisztus meggyilkolásáért [8], a zsidók elkülönülő érdekcsoportot képeznek [10], a zsidók az üldöztetések miatt már nem képesek beilleszkedni [11], a zsidókkal szemben sem követtek el nagyobb bűnöket, mint az elmúlt negyven év üldözötteivel szemben [12] és a zsidók is felelősek a kommunizmus uralmáért [13]). A második főkomponenst a zsidókkal mint idegenekkel szembeni diszkriminációs készséget kifejező állítások alkotják (a Magyarországon élő zsidók nem magyarok [2], a zsidók arányszámának korlátozása egyes foglalkozási csoportokban [4], a zsidók semmilyen körülmények között nem válhatnak magyarrá [5], jobb lenne, ha a zsidók külföldre távoznának [6]). A harmadik főkomponens szintén négy állításból áll össze, amelyek etnocentrikus attitűdöt fejeznek ki (annak számontartása, hogy kik zsidók [1], a vegyesházasság elutasítása [3], a zsidók önálló nemzeti kisebbséget alkotnak [6], és a zsidóknak felismerhető, sajátos tulajdonságaik vannak [7]).¹⁵

Ezután megvizsgáltuk, hogy az egyes főkomponenseket alkotó állítások közül hányat tekintenek antiszemitának a megkérdezettek.

8. táblázat

Az antiszemitának tekintett ítemek száma a főkomponenseken
(a megkérdezettek százalékában)

1. főkomponens

az összes kijelentés antiszemita	7
egy kijelentés nem antiszemita	16
két kijelentés nem antiszemita	20
három kijelentés nem antiszemita	24
négy kijelentés nem antiszemita	20
egyetlen kijelentés sem antiszemita	13

2. főkomponens

az összes kijelentés antiszemita	43
egy kijelentés nem antiszemita	34
két kijelentés nem antiszemita	15
három kijelentés nem antiszemita	6
egyetlen kijelentés sem antiszemita	2

3. főkomponens

az összes kijelentés antiszemita	2
egy kijelentés nem antiszemita	4
két kijelentés nem antiszemita	16
három kijelentés nem antiszemita	35
egyetlen kijelentés sem antiszemita	43

Az elemzés tehát azt mutatja, hogy jellegzetesen megoszlik a megkérdezettek véleménye arról, hogy antiszemitának kell-e tekinteni a főkomponensek mögött meghúzódó attitűdöket. Ezek szerint az egyetemisták többsége csak a zsidók diszkriminációjára való készséget tekinti egyértelműen antiszemitizmusnak, míg az etnocentrizmus a többség szemében nem minősül antiszemita beállítódásnak. Az antiszemita sztereotípiákat illetően pedig a diákok véleményei normál megoszlást mutatnak, bár több mint a felük legfeljebb csak kettőt talált antiszemitának az öt kifejezetten antiszemita állítás közül.

Ezután azt vizsgáltuk, hogy különbözőképpen ítélik-e meg az antiszemiták és a nem-antiszemiták azt, hogy mi minősíthető antiszemitizmusnak. Nos, az első főkomponenst illetően az figyelhető meg, hogy bár a nem-antiszemiták és az antiszemitizmusra hajlamosak csoportjában többen hajlanak arra, hogy az itt szereplő öt kijelentést antiszemitának tekintsék, mint az antiszemita csoportok tagjai (a nem-antiszemiták és az antiszemitizmusra hajlamosak 25–25%-a legalább négy kijelentést antiszemitának tart, míg az antiszemiták és a szélsőséges antiszemiták között ez az arány csak 15–15%), de az átlagtól való jelentős eltérés csak abban mutatkozik, hogy a nem vagy kevéssé antiszemiták között szignifikánsan többen vannak azok, akik

minden kijelentést antiszemitának tartanak, míg a szélsőséges antiszemiták között olyanok, akik egyetlen kijelentést sem tartanak antiszemitának.

A második főkomponenst — a diszkriminációs attitűdök megítélését — illetően már sokkal jelentősebbek az átlagtól való eltérések: az antiszemitizmus fokának csökkenésével szignifikánsan nő azok aránya, akik egyre több kijelentést tartanak antiszemitának (a nem-antiszemiták és az antiszemitizmusra hajlamosak több mint 80%-a a négyből legalább három kijelentést antiszemitának tart, de ez az arány az antiszemiták között már csak 67%, a szélsőségesen antiszemiták körében pedig csak 52%).

Végül pedig a harmadik véleménynyalábót alkotó, a zsidókkal kapcsolatban etnocentrikus attitűdöt tükröző kijelentések megítélésében nincs szignifikáns különbség aszerint, hogy jobban vagy kevésbé antiszemiták-e a megkérdezettek.

A három főkomponens elemzéséből az a következtetés vonható le, hogy a zsidóellenes diszkriminációt nem antiszemitának nyilvánító véleményeket elsősorban a látencia nyomás hatásával lehet magyarázni. Valószínűsíthető, hogy az antiszemiták jelentős része ily módon próbálja meg saját véleménye és a dominánsnak tekintett vélemény közötti feszültséget csökkenteni. Kisebb mértékben, de ugyanez motiválhatja azokat is, akik tagadják az antiszemita sztereotípiák antiszemita voltát. Az etnocentrizmust viszont a magyar egyetemisták jelentős része valóban nem tekinti antiszemita attitűdnek.¹⁶ Ez viszont arra mutat, hogy az antiszemitizmus mozgósítható tartalékkal rendelkezik a vizsgált csoportban.

A felmérés adatai alapján megpróbáltunk választ kapni arra a kérdésre, hogy adott esetben könnyen mobilizálódhat-e az egyetemisták körében mért antiszemita potenciál. Azt próbáltuk kiszámítani, hogy a vizsgált csoportban mennyien lehetnek azok, akik tudatosan vállalják nézeteik antiszemita voltát, és így az antiszemitizmus „élcsapatát” jelentik a fiatal elitben. Adataink alapján felbecsültük azt is, hogy mekkora az antiszemitizmus mozgósítható „tartaléka”, azaz mennyien vannak azok, akik az „élcsapat” aktivizálódásának hatására esetleg nyíltan is hangoztatni kezdik a látencia nyomás miatt a nyilvánosság előtt most még rejtegetett attitűdjeiket.¹⁷

Először azt vizsgáltuk meg, hogy mit válaszoltak a megkérdezettek hat olyan kérdésre, amelyekben először saját véleményükről kérdeztük őket, majd később arról, hogy antiszemitának tartják-e a különféle válaszokat.

9. táblázat

*Mindkét állítással egyetértők aránya
(a megkérdezettek százalékában)*

nem házasodna össze zsidóval

és

antiszemita, aki nem házasodna össze zsidóval

a magyarországi zsidókat nemzeti kisebbségnek kell tekinteni

és

antiszemita, aki szerint a zsidók nemzeti kisebbséget alkotnak

1

jobb lenne, ha a zsidók kivándorolnának

és

antiszemita az, aki szerint jobb lenne, ha a zsidók kivándorolnának

2

a zsidók felelősek a kommunizmus magyarországi uralmáért

és

antiszemita az, aki szerint a zsidók felelősek a kommunizmus
magyarországi uralmáért

4

vannak jellegzetes zsidó tulajdonságok

és

antiszemita az, akik szerint vannak jellegzetes zsidó tulajdonságok

6

jobb lenne, ha a zsidók országos arányuknak megfelelően lennének

jelen az egyes foglalkozásokban

és

antiszemita az, aki korlátozni akarja a zsidók arányát
az egyes foglalkozási csoportokban

9

Eszerint a megkérdezetteknek 1–9 százaléka minősítette antiszemitának saját választását a fenti hat kérdésre, azaz valahol e két érték között lehet az antiszemita „élcsapathoz” tartozók aránya. Az egyes magatartások és vélemények antiszemita voltát firtató kérdéssorozat alapján azonban pontosabb becslésre is mód nyílik. Megvizsgáltuk azt, hogy az antiszemitizmus erőssége alapján kialakított csoportok tagjai hányat nyilvánítottak antiszemitának, illetve nem-antiszemitának az itemsor 13 tagja közül.

10. táblázat

A „nem-antiszemita” itemek száma az antiszemitizmus skálán elfoglalt hely szerint (százalékban)

hány item nem-antiszemita	0–3	4–6	7–9	10–13	N
nem-antiszemiták	12	37	38	13	390
antiszemitizmusra hajlamosak	11	37	37	15	316
antiszemiták	3	36	40	21	182
szélsőséges antiszemiták	3	26	36	35	75
doktriner liberálisok	13	19	29	39	37

A válaszok alapján öt csoportot alakítottunk ki. Az első csoportba soroltuk azokat, akik kifejezetten antiszemiták és vállalják is nézeteik antiszemita voltát. Ebbe a csoportba kerültek a szélsőséges antiszemiták közül azok, akik az itemeknek több mint a felét (7–10), az antiszemiták csoportjából pedig azok, akik több mint a háromnegyedét (10–13) antiszemitának tartották. Ezt a csoportot „antiszemita magnak” nevezhetjük.

A második csoportba soroltuk azokat, akik antiszemiták ugyan, de ezt kevésbé hajlandók vállalni. Ebbe a csoportba kerültek azok a szélsőséges antiszemiták, akik 4–6 itemet tartottak antiszemitának és azok az antiszemiták, akik 7–10 itemet tekintettek antiszemitának. Ezt a csoportot „antiszemita gyűrűnek” nevezhetjük.

A harmadik — „antiszemita tartaléknak” nevezhető — csoportba azok kerültek, akik antiszemiták ugyan, de vonakodnak az antiszemitizmus vállalásától, vagy kevésbé antiszemiták, és hajlandók antiszemitának tekinteni olyan nézeteket, amelyeket ők nem vallanak. Ide azok a szélsőséges antiszemiták kerültek, akik az itemek kevesebb mint egynegyedét (0–3) ítélték antiszemitának, valamint azok az antiszemiták, akik szerint az itemeknek kevesebb mint fele (0–6) antiszemita, valamint azok az antiszemitizmusra hajlamosak, akik az itemek több mint a háromnegyedét (10–13) antiszemitának tartották.

A negyedik csoport tagjai kevésbé vagy egyáltalán nem antiszemiták, de viszonylag nagy számú antiszemita attitűdöt nem tekintenek antiszemitának. Ebbe a csoportba kerültek az antiszemitizmusra hajlamosak csoportjából azok, akik az itemeknek több mint háromnegyedét (4–13) nem tartották antiszemitának, valamint a nem-antiszemiták és a doktriner liberálisok közül azok, akik szerint az itemeknek több mint a fele (7–13) nem antiszemita. Ezt a csoportot a „passzívak” csoportjának neveztük, hiszen nem antiszemiták ugyan, de hajlamosak arra, hogy legitimnek tekintsék bizonyos, általuk nem antiszemitának tartott antiszemita nézetek hangoztatását.

Végül pedig az ötödik csoportba kerültek azok, akik egyértelműen nem antiszemiták és egyben fel is ismerik az antiszemitizmust, azaz a 13 itemnek több mint a felét (7–13) antiszemitának tartották. Ezt a csoportot az „antiszemitizmussal szemben rezisztens” csoportnak neveztük.

11. táblázat

Csoportok az antiszemitizmus mozgósíthatósága szempontjából
(a megkérdezettek százalékában)

antiszemita mag	3
antiszemita gyűrű	9
antiszemita tartalék	17
passzív	51
rezisztens	20

A mai magyar egyetemisták között tehát kicsiny azoknak az aránya, akik tudatos antiszemitának nevezhetők, és viszonylag nagy azoké, akik adott esetben valószínűleg hajlandók lennének nyíltan szembefordulni egy esetleg kibontakozni látszó antiszemita hullámmal. Ez erősen korlátozza az antiszemitizmus esetleges mobilizálódásának lehetőségét. Másfelől azonban az egyetemisták fele hajlik arra, hogy bizonyos antiszemita attitűdöket ne tekintsen antiszemitának, ezek nyilvános hangoztatását különösebb ellenérzések nélkül fogadja, legitimnek tekintse, és adott esetben értetlenséggel nézzen azokra, akik ilyen esetekben is felháborodásuknak adnak hangot. Az „antiszemita élcsapat” tehát viszonylag kicsiny, és ez — egy elenyésző kisebbséghez való tartozás érzése — önmagában is korlátozhatja aktivitását. A zsidókról való etnocentrikus gondolkodás azonban már nem ütközik ekkora ellenállásba. Ez a két tényező fogja valószínűleg a közeli jövőben meghatározni, hogy milyen mértékben és milyen tartalmakkal jelenik meg, illetve milyen ellenállással fog találkozni az antiszemitizmus a magyar nyilvánosságban.

Jegyzetek

¹ A telmérés az egyetemi és főiskolai hallgatók 1000 fős országos mintáján készült, amely nem, életkor és a felsőoktatási intézmény jellege és székhelye szerint reprezentálta a magyar felsőoktatásban tanulók teljességét. Az adatfelvételt a Szonda-Ipsos Közvéleménykutató Intézet végezte. A kutatást az OTKA és az American Jewish Committee támogatta. A kutatást és az eredmények feldolgozását Fischer Györggyel együtt végezzük.

² Az antiszemitizmus mérésre használt itemek és a velük való egyetértés aránya

Az előítéletes sztereotipizálást mérő skála

	százalék
– Inkább jellemző a zsidókra: „ügyeskedő”	78
– Inkább jellemző a zsidókra: „anyagias”	75
– Inkább jellemző a zsidókra: „agyafűrt”	69
– Igaznak tartja: „A zsidóknak nagy a befolyásuk a nemzetközi gazdaságban”	68
– Inkább jellemző a zsidókra: „becsvágyó”	63
– Inkább jellemző a zsidókra: „ravasz”	61
– Inkább jellemző a zsidókra: „törtető”	59
– Igaznak tartja: „A zsidók is tehetnek róla, hogy ellenérzéssel viseltetnek irántuk”	51
– Igaznak tartja: „A zsidók még mindig Isten kiválasztott népének tartják magukat”	48
– Inkább jellemző a zsidókra: „kapzsi”	39
– Igaznak tartja: „A zsidók azért tartanak össze, hogy egymás karrierjét kölcsönösen előmozdítsák”	29
– Igaznak tartja: „A zsidók nem fogadják el a kereszténység alapértékeit”	18
– Inkább nem jellemző a zsidókra: „becsületes”	18
– Inkább jellemző a zsidókra: „bosszúálló”	13
– Igaznak tartja: „A zsidók általában leplezik, hogy összetartanak”	12
– Inkább jellemző a zsidókra: „lusta”	5
– Igaznak tartja: „A zsidók bomlasztják és gyengítik az őket befogadó nemzeteket”	5
– Inkább jellemző a zsidókra: „piszkos”	4

Az előítéletek érzelmi telítettségét és a társadalmi távolságot mérő skála

	százalék
– Akik szerint „...fontos tudni valakiről a családban, rokoni körben, hogy zsidó”	43
– Akik számára „...problémát jelentene összeházasodni valakivel, aki zsidó származású”	37
– Igaznak tartja: „A zsidók hajlamosak lenézni másokat”	27
– Igaznak tartja: „A zsidókkal egy kicsit mindig óvatosnak kell lenni”	16
– Akik szerint „...több a feszültség egy olyan házasságban, ahol az egyik fél zsidó”	14
– Akik szerint „...fontos tudni valakiről baráti társaságban, hogy zsidó”	12
– Akik szerint „...több a feszültség egy olyan munkahelyen, ahol zsidók is dolgoznak”	11
– Akik szerint „...több a feszültség egy olyan társaságban, ahol zsidók is vannak”	7
– Akik nem laknának együtt zsidóval	6
– Igaznak tartja: „Jobb, ha az embernek nincs sok dolga zsidókkal”	5
– Önbesorolás: „Ellenérzéssel van a zsidókkal szemben”	3
– Akik szerint „...fontos tudni valakiről egyetemi, főiskolai csoporttársi körben, hogy zsidó”	2
– Akik számára „...feszültséget okozna, ha diploma után zsidókkal együtt kellene dolgoznia”	2
– Igaznak tartja: „A legjobb az lenne, ha a zsidók kivándorolnának az országból”	2

– Egyetért: „A zsidóknak csak annyi befolyásuk legyen az ország sorsának irányítására, amennyi megfelel a lakosságon belüli arányuknak”	39
– Egyetért: „Ha zsidó üzletemberrel köt az ember üzletet, soha nem lehet elég óvatos”	29
– „Mekkora problémát okoznak ma Magyarországon Ön szerint a zsidók?” (azok aránya, akik szerint a zsidók okoznak problémát)	23
– Egyetért: „Terjeszthessék szabadon nézeteiket azok, akik korlátozni akarják a zsidók szerepét a közéletben”	21
– Egyetért: „Terjeszthessék szabadon nézeteiket azok, akik rendszeresen zsidóellenes kijelentéseket tesznek”	17
– Azok aránya, akik „jobbnak tartanák, hogy a zsidók csak az országos arányuknak megfelelően legyenek jelen az egyes foglalkozási csoportokban”	15
– Egyetért: „Terjeszthessék szabadon nézeteiket azok, akik azt akarják elérni, hogy a zsidók vándoroljanak ki Magyarországról”	12
– Egyetért: „Jobb, ha egyáltalán nincs befolyásuk a zsidóknak az ország sorsának irányítására”	3
– Egyetért: „Terjeszthessék szabadon nézeteiket azok, akik erőszakos fellépésre szólítanak fel a zsidók ellen”	3
– Egyetért: „Ösztönözni kellene a zsidók kivándorlását Magyarországról”	2

Valamennyi felsorolt változó dichotóm változó volt, azaz a válaszolóknak az „igaz—nem igaz”, „egyet ért—nem ért egyet” alternatívák között kellett választania.

A skála megbízhatóságát több módszerrel, köztük a Cronbach-féle alpha-mutatóval mértük, amely mindhárom skála esetében .6000 felett volt.

A skálákon szereplő egyes itemeket súlyoztuk az itemekkel való egyetértés arányával, majd a létrejött három skálát a további feldolgozás előtt sztenderdizáltuk, azaz átlaguk (várható értékük) 0 és szórásuk (standard devianciájuk) 1 lett. Így az egyes válaszolók, illetve a válaszolók csoportjainak skálapontszámai azonnal, első ránézésre értelmezhetők az átlaghoz képest (hiszen az átlag alatti skálapontszámok előjele negatív, az átlag fölöttieké pedig pozitív), és a három skála egymással is összehasonlíthatóvá vált.

A megkérdezetteket cluster-analízis segítségével soroltuk csoportokba. A sokfajta rendelkezésre álló clusterezési lehetőség közül az SPSS programcsomag quick cluster programját használtuk. Az első futtatás után kapott cluster-magpontokat mint kiinduló magpontokat mindaddig ismét visszatápláltuk, amíg helyzetük nem stabilizálódott. Ez esetünkben a tizenhetedik iteráció után következett be.

A mérés részletes eredményeit és a méréshez alkalmazott módszereket lásd Kovács—Fischer 1994. A vizsgálat egyéb eredményeiről lásd Kovács A. 1993: 68–74.

³ A nem-antiszemita csoportján belül külön alcsoportot alkotott az egyetemi hallgatók mintegy 4 százaléka. Ezek igen alacsony értéket kaptak az előítéletek a kognitív és affektív dimenziót mérő skálákon, de a diszkriminációs készséget mérő skálán igen magasat. A közelebbi vizsgálódás azt mutatta, hogy ennek a furcsa jelenségnek az volt az oka, hogy ezek az egyetemisták még a szélsőséges antiszemita álláspontok nyilvános hangoztatásának korlátozását sem tartották megengedhetőnek, jóllehet, maguk nem antiszemiták. Ezért ezt a „doktriner liberális” csoportot csak akkor kezeltük a nem-antiszemitáktól külön, ha ezt a vizsgált kérdés indokolta (pl. 10. táblázat).

⁴ Egy 1991 nyarán Ausztriában végzett antiszemitizmus-felmérés során például a megkérdezettek 27 százaléka tért ki a válaszában elől, amikor azt kérdezték, hogy korlátozni kellene-e a zsidók számát a befolyásos pozíciókban, és 31 százalékuk utasította el az állásfoglalást arról, hogy jogilag korlátozni kellene-e, hogy az osztrák zsidók kezében mennyi vagyon, illetve földtulajdon halmozódhasson fel. Lásd Karmasin 1992: 31–34. A jelenségről általában lásd Bergmann—Erb 1991a: 279, 295; Crosby—Bromley—Saxe 1980.

- ⁵ A látenciáról, a látens közvéleményről és a vélemények „bújtatásáról” lásd Angelusz 1992., a fenti jelenségről részletesebben 88. old.
- ⁶ A főkomponens-analízis azt bizonyította, hogy a három kijelentés mögött valóban közös attitűd húzódik meg: a három állítás egy főkomponenst alkotott. Az egyes itemek faktorsúlya a főkomponensen: (2) .72529, (1) .67269, (3) .44571; megmagyarázott szórás: 39 százalék.
- Bergmann és Erb németországi vizsgálatuk során a következő három itemmel való egyetértés alapján mérték a látenciát: „Ha a zsidókról beszélek, mindig nagyon óvatos vagyok, mert az ember csak megégetheti az ujját”; „Ez az egész téma nekem valahogy kínos”; „Amit a zsidókról gondolok, nem mondom el mindenkinek”. Lásd Bergmann—Erb 1991a: 280.
- ⁷ Ez az eredmény egybevág Bergmann és Erb felmérésének eredményével, akik szintén úgy találták, hogy a tartalmi válaszadástól való tartózkodás a többség esetében valóban véleményhiányt fejez ki. Lásd Bergmann—Erb 1991a: 282–284.
- ⁸ Mivel a válaszadás előli kitérés az előítéletes sztereotipizálást mérő skálán szereplő tulajdonság-itemek esetében volt a leggyakoribb, azok, akik 20 százaléknál több kérdésre nem adtak tartalmas választ, az „antiszemitizmusra hajlamosak” csoportjában szerepelnek szignifikáns módon nagyobb arányban.
- ⁹ A látencia-index és az antiszemitizmus-skála korrelációja erősen szignifikáns: $p = .000$.
- ¹⁰ A lépésenkénti regressziós elemzés eredménye szerint a látencia-indexet önállóan meghatározó változók:
1. Xenofóbia	beta = .182	Sig T = .0000
2. Cigányellenesség	beta = .089	Sig T = .0003
R ² = 4%		Sig F = .0000
- ¹¹ A másik oldalon viszont nagyon nehéz megbecsülni azok arányát, akik a skála-itemekre adott válaszaik alapján ugyan az antiszemita közé kerültek, de valójában nem azok. Ezekben az esetekben a rossz besorolás annak a következménye, hogy a kérdezési szituációban azoknak a megkérdezetteknek a számára, akiknek valóban nincs véleményük a feltett kérdésekről — azaz általában véve nincsenek kialakult attitűdjük a zsidókkal kapcsolatban — egy idő után kínos nagyon sok kérdésre a „nem tudom” választ adni. Ezért bizonyos kérdésekre véletlenszerű válaszokat adnak, viszont e kevés és véletlenszerű válasz alapján az antiszemita közé kerültek. Erre a jelenségre utal, hogy valamelyik antiszemita-csoportba került azoknak nagyobb része, akik a skála-kérdésekre valószínűleg véleményhiány miatt nem válaszoltak. (Több mint egynegyede azoknak, akik 20%-nál több skála-kérdésre nem adtak tartalmas választ, 0 pontot kapott a látencia-indexen, azaz egyetlen látencia-itemmel sem értett egyet. Ugyanennek a csoportnak viszont csak kevesebb mint egynyolcada került a nem-antiszemita közé. A többiek jó része viszont valószínűleg a válaszhány „középre kódolása” miatt magasabb pontszámot kapott az antiszemitizmust mérő skálákon, mint a nem-antiszemita).
- ¹² A németországi antiszemitizmusról végzett vizsgálatok arról tanúskodnak, hogy Németországban az elmúlt közel ötven évben a rendkívül erős kommunikációs tabu nem vezetett az antiszemita előítéletek jelentős csökkenéséhez. A negyvenes évek végén végzett felmérések szerint Németországban az egyértelmű antiszemita attitűdökkel rendelkezők aránya körülbelül 20 százalékot tett ki, míg a nem-antiszemita kb. 50 százalékot, az ötvenes évek elején az antiszemita aránya 37 százalék, az ambivanlenséké 35 százalék, a nem-antiszemitaé 28 százalék volt, 1961-ben a németek 47 százaléka volt antiszemita tekinthető (ugyanaz a felmérés az angolok és franciák 47%-át sorolta az antiszemita csoportjába), 1974-ben a népesség 20 százaléka minősült erősen antiszemita és 30 százaléka volt teljesen mentes antiszemita előítéletektől, a nyolcvanas évek közepén 15 százalék volt a nyilvánvalóan antiszemita és 50–60 százalék az előítéletmentesek aránya, míg 1989-ben Bergmann és Erb felmérése szerint a németek 48 százaléka nem táplált semmiféle előítéletet a zsidókkal szemben, és 19 százalékuk volt erősen antiszemita. Silbermann és Sallen az 1974-ben végzett kutatás alapján úgy látta, hogy a hagyományos zsidóellenes előítéletek élnek tovább az antiszemita között, míg Bergmann és Erb arra hívja fel a figyelmet, hogy az antiszemitizmus ezek mellett új „témákat” talált, mint például a zsidóknak fizetett háborús jóvátételek kérdése, a cionizmus, vagy a nácizmusról, a német felelősségről folytatott viták lezárásának ügye. Lásd Bergmann—Erb 1991: 57–62, 173–205, 231–275.; Silbermann—Sallen 1982: 33–62.

¹³ Közismert jelenség, hogy a faji előítéletek elterjedtségét a toleránsabb csoportok általában felülbecsülik. Lásd erről Angelusz 1993: 21–22; Bergmann—Erb 1991: 290.

¹⁴ A „hallgatás spiráljáról” való elméletet Elisabeth Noelle-Neumann fejte ki nagy hatású könyvében. Lásd Neumann 1980. Lásd még Angelusz 1993b.

¹⁵ A főkomponens-elemzés eredményei:

1. főkomponens	Sajátérték: 2.61036	Magyarázott szórás: 20.1%
	faktorsúlyok	
(8) item	.65120	
(10) item	.62213	
(12) item	.51059	
(13) item	.49554	
(11) item	.37937	
2. főkomponens	Sajátérték: 1.35393	Magyarázott szórás: 10.4%
	faktorsúlyok	
(9) item	.65798	
(5) item	.62032	
(4) item	.54582	
(2) item	.52716	
3. főkomponens	Sajátérték: 1.17411	Magyarázott szórás: 9%
	faktorsúlyok	
(1) item	.68587	
(6) item	.52888	
(7) item	.49480	
(3) item	.34670	

¹⁶ Az egyes főkomponenseket alkotó kijelentésekkel való egyetértés alapján képzett három index statisztikailag szignifikánsan korrelál egymással ($p = .000$). A látencia-indexszel való korrelációja azonban egyiknek sem szignifikáns, ami ismét arra mutat, hogy az interjúszituációban a kommunikatív látencia nem játszik döntő szerepet.

¹⁷ A közvélemény gyors átalakulásáról a látens közvélemény manifesztte válása esetén lásd Angelusz 1992: 101.

Hivatkozások

Angelusz Róbert 1992. A rejtőzködéstől a megnyilatkozásig. In: Somlai Péter (szerk.) *Értékrendek és társadalmi-kulturális megnyilatkozások*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet, 83–108.

— 1993a *A vélemény. A pluralizmus paradoxona*. Világosság, 2.

— 1993b Rejtélyes véleményáramlatok. Reflexiók a „hallgatás spirálja” elmélethez. *Valóság*, 3, 3–18.

Bellers, J. 1990. Moralkommunikation und Kommunikationsmoral. Über Kommunikationslatenzen, Antisemitismus und politisches System. In: Werner Bergmann—Rainer Erb (hrsg.) *Antisemitismus in der politischen Kultur nach 1945*. Opladen, 278–291.

Bergmann, Werner—Rainer Erb. 1986. Kommunikationslatenz, Moral und öffentliche Meinung. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 38. Jahrg., 223–246.

— 1991a *Antisemitismus in der Bundesrepublik Deutschland. Ergebnisse der empirischen Forschung von 1946–1989*. Opladen: Leske+Budrich

- Bergmann, Werner—Rainer Erb 1991b „Mir ist das Thema Juden irgendwie unangenehm“. *Kommunikationslatenz und die Wahrnehmung des Meinungsklimas im Fall des Antisemitismus*. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 43. Jahrg., 502–519.
- Crosby, F.—S. Bromley—L. Saxe 1980. Recent Unobstrusive Studies of Black and White Discrimination and Prejudice. A Literature Review. *Psychological Bulletin*, 87, 546–563.
- Karmasin, F. 1992. *Austrian Attitudes toward Jews, Israel and Holocaust*. Working Papers in Contemporary Anti-Semitism. Ed. by American Jewish Committee. New York
- Kovács András 1993. Zsidók és magyarok. Csoportsztereotípiák mai magyar egyetemisták körében. *Világosság*, 8–9.
- Kovács, András—György Fischer 1994. Anti-Semitism among Hungarian College and University Students. *International Perspectives*, 27. Ed. by American Jewish Committee. New York
- Kovács Monika 1993. Az antiszemitizmus mint csoportnyelv. *Világosság*, 5. 52–62.
- Luhmann, N. 1984. *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt a. M.
- Neumann E. N. 1980. *Die Schweigespirale. Öffentliche Meinung — Unsere soziale Haut*. München, Zürich
- Silbermann, A. 1982. *Sind wir Antisemiten?* Köln
- Silbermann, A.—H. A. Sallen 1976. Latenter Antisemitismus in der Bundesrepublik Deutschland. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 8. Jahrg., 706–723.
- Tamás Gáspár Miklós 1992. Republikánus elmélkedések. In: *Bibó-émlékkönyv*. 2. köt. Budapest

